

ელენე გოგიაშვილი

დემონური არსების („ვატ-კაცი“) გამოსახულება XII საუკუნის ერთ ქართულ ხელნაწერში

ხელნაწერი H-1669¹

წმ. იოანე სინელის ასკეტიკური ჟანრის თხზულების – „კლემაქსის“ („კიბე სათნოებათა ცათ აღმყვანებელი თქმული დანიილ მონოზონისა რაითელისა, წიგნისა ამისთვის სულთა განმანათლებელისა, რომელსა ეწოდების კლემაქსი, რომელ არს კიბე“)² გარეჯული ნუსხის (H-1669, ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი) არშიები გაფორმებულია გადამწერის, ნიკოლოზ ნიკრადს ნახატებით. გრაფიკული გამოსახულებები შესრულებულია შავი და წითელი მელნით. სხვადასხვა ფორმის კონტურებში მოქცეულია ტექსტის გარეთ გამოტანილი შენიშვნები. ყველაზე ხშირად ხელნაწერის კიდეებზე ტაძრის გამოსახულებები გვხვდება.

ხელნაწერის არშიებზე მიხატულია სხვადასხვა ფიგურები: დოქები, თევზები, კირჩხიბი, ირემი, ფრინველები, გვე-

¹ ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი.

² წმ. იოანე სინელის „კლემაქსი“ გადაწერილია გარეჯში 1160 წლის ახლო ხანებში. „კლემაქსის“ პირველი მთარგმნელი უცნობია. ექვთიმე ათონელმა თარგმნა „კლემაქსი“ 983 წლამდე, შემდეგ იოანე პეტრიწმა გადმოიღო იამბიკოდ. 1250 წლის ახლო ხანებში „კლემაქსი“ კვლავ ითარგმნა პეტრიწონული სკოლის წარმომადგენლის, პეტრე გელათელის მიერ გელათში, XVIII საუკუნეში კი „კლემაქსი“ ანტონ კათალიკოსმა გალექსა იამბიკოდ (კ. კეკელიძე. ქართული ლიტერატურის ისტორია I. თბ. 1960, გვ. 199, 287-288, 332-334, 381).

ლეშაპები და ერთი ზებუნებრივი არსება – რქიანი და წვე-
რიანი კაცი, რომელსაც აწერია „ვაც-კაცი“ (159 r).

გადამწერი ნიკოლოზ ნიკრაძე

„კლემაქსის“ გარდა, კალიგრაფი ნიკოლოზ ნიკრაძე ცნო-
ბილია მის მიერ 1160 წელს გადაწერილი კრებულით „სანა-
ტრელნი“, რომელიც ამჟამად ინახება ვენის ნაციონალური
ბიბლიოთეკის ქართულ ხელნაწერთა ფონდში ნომრით
Ven.4.³

კალიგრაფ ნიკოლოზ ნიკრაძის ოსტატობის შესახებ პირ-
ველად ვახტანგ ბერიძემ შენიშნა: „ამ უცნაური წიგნის
(„კლემაქსი“ – ე. გ.) ფურცლებზე თითქოს ხალხური ზღაპრე-
ბის ფანტაზია და ხალხური იუმორიც კია შემოჭრილი“.⁴

გადამწერის ნახატები H-1669 ხელნაწერის არშიებზე
მართლაც შეიძლება დახასიათდეს, როგორც ქართული
ზღაპრის პერსონაჟების ილუსტრაციის იშვიათი ნიმუშები.

გრაფიკული გამოსახულებები H-1669-ის არშიებზე

გრაფიკული გამოსახულებები ხელნაწერის არშიებზე
არ წარმოადგენენ ტრადიციულ მინიატურებს, მათი განხილვა
არც საზედაო ასოებისა და კამარების მოხატულობებთან
ერთად შეიძლება. შესრულების ტექნიკის მიხედვით ისინი
ხალხურ ხელოვნებას განეკუთვნებიან.

ხელოვნებამცოდნეები „ხალხურ მიმართულებას“,
„ხალხურ ხელოვნებას“ უწოდებენ არაპროფესიონალი მხატ-
ვრის ნამუშევრებს, რომლებიც ძირითადად გრაფიკულია ან

³ თ. ჯოჯუა. წმინდა მღვდელმოწამე გრიგოლ ფერაძე და 1160 წელს გა-
რეჯში გადაწერილი ერთი უცნობი ხელნაწერი. კრებ. „ისტორიულ-ეთნო-
გრაფიული შტუდიები“. ტ. V. თბ. 2002, გვ. 91-147; თ. ჯოჯუა. XII საუკუ-
ნის გარეჯულ კრებულში [Ven. 4-ში] დაცული ერთი დოგმატიკურ-პოლე-
მიკური ტრაქტატის შესახებ (წვადებისა წინამძღუართა შეჩვენებად).
კრებ. „ისტორიულ-ეთნოგრაფიული შტუდიები“. ტ. VII. თბ. 2003, გვ. 54-113.

⁴ ვ. ბერიძე. ძველი ქართველი ოსტატები. თბ. 1967, გვ. 194.

ძალზე სადა ფერებით არის შესრულებული, არ გააჩნია სივრცობრივი ასახვა. ტერმინი „ხალხური ხელოვნება“ ფაქტობრივად გამოყენებულია პროფესიული მხატვრობისგან არაპროფესიულის გასამიჯნად.⁵ გრაფიკულსა და ფერწერულ მორთულობებს ვ. ბერიძე ერთმანეთისგან ისევე განასხვავებს, როგორც „პროფესიულსა“ და „ხალხურს“. მაგალითად, ერთ-ერთ პროფესიული მხატვრობის ნიმუშზე წერს: „შესრულების ხასიათით ესეც ფერწერული მორთულობაა და არა გრაფიკული, როგორცაა „ხალხური“ ტენდენციის ზოგი მორთულობა“.⁶

გამოსახულებები H-1669-ის არშიებზე „ხალხური“ ხელოვნების ნიმუშებად შეიძლება მივიჩნიოთ არამარტო შესრულების ტექნიკის თვალსაზრისით, არამედ ფოლკლორული წარმოშობითაც.

„ვაც-კაცის“ გამოსახულება H-1669-ის არშიაზე

ნიკოლოზ ნიკრაძის ნახატში ვაც-კაცი გამოსახულია პროფილში, აქვს თხის მსგავსი ყური, გრძელი, წითელზოლებიანი რქა, თხისებური წვერი, წითელი ცხვირი, ღია ფერის თვალი, რომელიც ჭროდას შთაბეჭდილებას ტოვებს, უკან გადაწეული და კუდად შეკრული თმა, შეჭმუხნული წარბი. ვაც-კაცს მარცხენა ხელით დოინჯი აქვს შემორტყმული, ხოლო მარჯვენათი ტექსტისკენ მიუთითებს, აცვია გრძელი სამოსი, რომლის კონტურებშიც ტექსტია ჩაწერილი და ამის გამო ერთი შეხედვით ჭრელ კაბას ჰგავს. მარჯვენა ფეხზე აცვია წითელი ჭვინტიანი ფეხსაცმელი, მარცხენა კი შიშველი აქვს და გარკვევით ჩანს მისი ჩლიქისებური ფორმა, რომელზეც მიხატული აქვს წითელი კოჭი.

⁵ ვ. ბერიძე. ძველი ქართველი ოსტატები, გვ. 36, 74, 96, 130.

⁶ ვ. ბერიძე. ძველი ქართველი ოსტატები, გვ. 57.

დემონური არსებების გარეგნული ნიშნები H-1669-ისა და ქართული მითოლოგიური გადმოცემების მიხედვით

რა კავშირი უნდა ჰქონდეს XII საუკუნეში გადაწერილ ასკეტიკური დარგის ნაწარმოებს ფოლკლორთან? უპირველეს ყოვლისა, ყურადღებას იქცევს არშიებზე გამოსახული ფიგურების მსგავსება ქართული მითოლოგიის პერსონაჟთა გარეგნობასთან, კერძოდ, ბოროტი ძალის მქონე არსებებისა.

გადამწერის ნახატები შინაარსობრივად დაკავშირებულია ტექსტთან. არშიებზე მოხაზულ გველეშაპის კონტურებში სხვადასხვა ცოდვების შესახებ წერია. თხზულებაში გამოყენებული სიტყვები – გველი, ვეშაპი, მატლი – ბოროტების, ცოდვისა და ეშმაკის სინონიმებია.

შუა საუკუნეების ევროპაშიც მსგავსი გაიგივება არსებობდა ეშმაკისა და გველისა. გავრცელებული ევროპული ლიტერატურული და ხალხური გადმოცემების მოტივების თანახმად, სხეულში დაბუდებულ გველს მოთმინება ამარცხებს ანდა დრაკონის ხილვა ადამიანს ჭეშმარიტი სარწმუნოებისკენ აბრუნებს. კათოლიკურ საეკლესიო ტრადიციაში

ერეტიკოსებიც კი ურჩხულის სახით იყვნენ წარმოდგენილი.⁷

„კლემაქსის“ გარეჯული ნუსხის არშიაზე გამოსახული თხისფეხებიანი კაცი – ვაც-კაცი ურჩხულის ერთ-ერთი სახე უნდა იყოს, რამდენადაც ის შერეული არსების სახით არის წარმოდგენილი (ნაწილობრივ – ადამიანი, ნაწილობრივ – ცხოველი) და ცოდვას, ბოროტებას განასახიერებს გველეშაპის ფიგურის მსგავსად. ამ ნახატით პერსონიფიცირებულია დემონური ძალა, რომელიც უნდა დამარცხდეს.

ვაცი შუა საუკუნეების ქრისტიანულ თეოლოგიაში ეშმაკის ერთ-ერთი სიმბოლოა. ავსულის ვაცის სახით გამოხატვას ხანგრძლივი ტრადიცია აქვს როგორც კათოლიკურ სამყაროში, ისე საქართველოში.

ვაცის სიმბოლიკა ძირითადად უკავშირდება მიწიერ, უწმინდურ საწყისს და უპირისპირდება წმინდა ცხოველს, ცხვარს.

საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში (ქართლი, კახეთი, ხევსურეთი, სვანეთი, გურია, სამეგრელო და სხვ.) ვაცთან დაკავშირებული რწმენა-წარმოდგენები თავისი სპეციფიკით გამოირჩევა. ქართველ ეთნოლოგთა (ვ. ბარდაველიძე, ს. მაკაღლათია, მ. მაკაღლათია, ჯ. ონიანი, ჯ. რუხაძე, ნ. აბაკელია) საექსპედიციო მასალებისა და სამეცნიერო გამოკვლევების თანახმად, არსებობდა განსაკუთრებული წესები თხისა და ვაცის შეწირვისა, მათი მონაწილეობისა მაგიურ რიტუალებში, სამკურნალო დანიშნულებით გამოყენებაში და ა. შ.⁸

„კლემაქსის“ არშიაზე გადამწერის მიერ შესრულებული ვაც-კაცის გამოსახულება თავისი გარეგნული ნიშნებით ქართულ რწმენა-წარმოდგენებში არსებული ავსულის იდენტურია (ოჩოკოჩის, აღქაჯის, დევის და სხვ.), რომელსაც

⁷ L. Röhrich. Drache, Drachenkampf, Drachentöter. In: „Enzyklopädie des Märchens“. B. 3. Berlin/NewYork. 1999, გვ. 787-820.

⁸ ნ. აბაკელია. სიმბოლო და რიტუალი ქართულ კულტურაში. თბ. 1997, გვ. 37-55.

ერთდროულად აქვს როგორც ზოომორფული ისე ანთროპომორფული სახე.

სამეგრელოში გავრცელებული მითოლოგიური გადმოცემების მიხედვით, ოჩოკოჩს – ვაც-კაცს მაგარი, ჯაგრის მსგავსი გრძელი თმა აქვს, კაცს ჰგავს, ფეხშიშველი დადის, რქები და ეშვები აქვს; მისი შიშით ბავშვებს გარეთ არ უშვებენ; ოჩოკოჩი ცდილობს, გამოაჯაგროს, გული მოაყვანინოს კაცს და ჭკუიდან შეშალოს.⁹

ქართულ საზღაპრო ეპოსში ეშმაკი ბანჯგელიანი და რქებიანი კაცის სახით არის ასახული. 1930-იან წლებში გურიაში ჩაწერილ ზღაპარში „ხუცესი და ეშმაკი“ ბოროტი ძალა შემდეგნაირად არის წარმოდგენილი: „გეიხედა ხუცესმა, რაცხა მობარდღალოვს და მუაბრიალებს ცოფიან თვალებს. ახლა კი გადასწყვიტა: ბეჯითათ შემჭამს რაცხა მუაგო. შეხედა და რას ხედავს, აი რაცხა სულდგმულია, პირდაპირ ამ კაცისკენ მუა. მევიდა ხესან და დეიწყო ზეით ამოსლა. ხუცესი იწერს პიუუარს, მარა შენც არ მომიკტე, რავა ეპუება იგი რაცხაა. მივა და მივა ზეით, შეშინებულ ხუცესს კაღამ წუუვიდა სული. ამასობაში აი რაცხა ქე ევიდა ხუცესთან. შეხედა ხუცესმა, მარა რას შეხედავს, შენი ტერია იმფერი შესახედავი, რაცხა ბონძღვერი, რქებიანი და უშველებელი ფრჩხილებიანი, გარედან თლა ბაღნებით დაფარული აბრიალეფს თვალებს. ხუცესი ხმას ვეღარ იღეფს. იი მევიდა ხუცესთან და უთხრა: ნუ გეშინია, მე ეშმაკი ვარ, მარა არ გიზამ გლახასო, შენ რომ მარგალიტის თვალს ეძეფ, გასტავლი ვინცხას აქ, ოღონ შენი სული მომეციო“.¹⁰

დასკვნა

ვაც-კაცის გამოსახულება XII საუკუნის ასკეტიკური თხზულების ხელნაწერში შეიძლება ქართული მითოლოგიის

⁹ ა. ცანავა. ქართული მითოლოგია. თბ. 1992, გვ. 95-98.

¹⁰ აღ. ღლონტი. გურული ფოლკლორი. თბ. 1937, გვ. 178-179.

პერსონაჟთა კომპლექსურ ილუსტრაციად მივიჩნიოთ, რამდენადაც ამ ნახატში გაერთიანებულია ხალხურ რწმენა-წარმოდგენებში არსებული დემონური არსების ანთროპომორფული და ზოომორფული ნიშნები.

ვაც-კაცის ფიგურა წმ. იოანე სინელის „კლემასის“ გარეჯული ნუსხის არშიაზე ბევრი თვალსაზრისით არის ღირებული. გარდა თეოლოგიური სიმბოლიკისა, იგი გადამწერის ცნობიერებაში არსებულ ხალხურ წარმოდგენებს გამოხატავს. ეს ფაქტი კი მეტად მნიშვნელოვანია მკვლევართათვის შუა საუკუნეების წყაროებში ქართული ფოლკლორული მასალის შესახებ ინფორმაციული ვაკუუმის შესავსებად.

Elene Gogiashvili

THE FIGURE OF A DEMON („GOAT-MAN“) IN THE 12TH CENTURY GEORGIAN MANUSCRIPT

Summary

The dogmatic ascetic work by Saint John Climacus „Ladder of Divine Ascent, composed at the request of John, Abbot of Raithu“ has been created at the monastery on Mount Sinai in the 7th Century. Several translations into Georgian have been made, including one by Gareji Monastery c. 1160 (H-1669, National Centre of Manuscripts, Tbilisi). The calligrapher of this manuscript was Nikoloz Nikray.

In the marginalia of this manuscript, the reader finds illustrations of supernatural beings: snake, eagle, deer etc. The most interesting figure is presented in a form of a man with the horns and goat's feet. This form of drawing is not commonly found in Georgian theological manuscripts. The atypical pictures in this dogmatic ascetic work are joined together with the fairy tale form. Through an examination of the Georgian sources (folktales, mythological tales, beliefs, ethnographical describes), it can be shown that the figure of the „goat-man“ in the 12th century manuscript contains anthropomorphic and zoomorphic markers of the demon beings, according to the Georgian folk beliefs and tales.